

“Един ден е като хиляда години в очите на Господа”

Календар и хронология в средновековна България

Цветана Чолова

„Едничко това да не отбягва от вниманието ви, възлюбени, че за Господа един ден е като хиляда години, и хиляда години - като един ден.”

(Второ съборно послание на св. ап. Петра 3:8)

Един от най-трудните за разрешаване въпроси в историята на човечеството е за връзката на човека с космоса, за мястото на човека във вселената и от тук за смисъла на човешкия живот. Като отговор на този въпрос е и осмислянето на космическите и земни цикли и времена. В представата на човека те са свързани с човешкото съществуване и дори са съобразени с него. Човешкото съзнание отказва да приеме безмълвната студена безкрайност на вселената и своята уникална самота. Затова през цялата история са създавани митологически, религиозни, идеологически и пр. обяснения на космическите и природни явления.

През Средните векове с установяването на големите универсални религии се възприема възгледа за „Сътворението на света” от Бога и мисията на неговия пратеник на земята – Въплатения Бог – Иисус Христос, пророкът Мохамед и пр. Историята на човечеството е свързана с техния земен живот и послания и това определя разнообразието в летоброенето и календарните системи.

След приемането на християнската религия в средновековна България са възприети принципи, изискващи промяна на календара, особено на начина на летоброене. Заимстваната от Византия хронология е основана на християнската идея за „световна история”, линейна във времето с начало „Сътворението на света”. Освен пряко свързания с юлианския календар четиригодишен цикъл (всяка четвърта година получава добавъчен ден —

високосна година) в България е възприет от Византия целият комплекс от цикли и „ери“, който макар и да е основан на наблюденията на античните учени и астрономи, има за задача да спомогне за формиране на религиозния светоглед. И до днес, независимо от опитите за промяна на календара се приема „Рождението на Христос“ за естествено начало на новото летоброене, на „новата ера“, или преселването на пророка Мохамед от Мека в Медина за начало на мюсюлманската хиджра.

„Световните ери“ (византийската и александрийската), прилагани в България след покръстването, са изградени върху няколко основни принципа. Те придават религиозно-мистично значение на такъв практически въпрос, какъвто е бил летоброенето.

Изходната предпоставка е идеята за „Сътворението на света“, извършено според библейския разказ за 6 дни, а 7-ия ден Господ определя за почивка. Това време съответства на 6 хил. години съгласно буквалното тълкуване на библейското послание „...за Господа един ден е като хиляда години, и хиляда години като един ден.“ (Второ съборно послание на св. ап. Петра 3:8) от първите християнски писатели Варнава, св. Климент Александрийски, Иполит и др. (II-III в.), в чиито произведения се обосновава идеята. Тя е свързана и с предсказанието за „идването на Христос на Земята“, което според тези писатели трябвало да стане някъде около средата на 6-то хилядолетие от „Сътворението на света“. Така приблизително е определено, че „идването на Христос на Земята и възкръсването му се отнасят към 5500 година“, т.е. по средата на 6-то хилядолетие. В съответствие с това човешката история се разделя на два периода — преди идването на Христос Спасителя — време на очакване, и след Рождението на Христос - време на спасяване на човешкия род.¹

Втори елемент от изграждането на „световната ера“ са живота на Иисус Христос и хронологията му, по-специално определянето на датата на неговата смърт и възкресение. Понеже според евангелските разкази това става на еврейския и християнския празник Пасха (Великден), то третият, също мистичен елемент, се свързва с изчисляването на пасхалните дати, но

¹ Kubitschek, W. Aera. - In: REPW, Bd. 1, coll. 606-652.

трябва да се приведе в съответствие с лунния цикъл, движението на слънцето и пролетното равноденствие, фазите на луната, разположението на дните в седмицата и пр.

Тълкуванията на ранно-християнските писатели, изчислителите и хронисти от II—VI в. отразяват типичния за Средите векове метод на приспособяване на систематизираните преди тях от вавилонските астрономи и античните учени наблюдения и обобщения към библейските представи. Те имат извънредно голямо значение за формирането на новото религиозно съзнание, поради практическата важност на календара и датирането. Докато в най-древните общества календарните системи са съдържали религиозно-мистични елементи, предимно поради недостиг на научни знания, то в Римската империя по време на установяването на християнската религия като универсална система (II-VI в.) процесът на изграждането на религиозния характер на новото знание е вървял по обратен път и е бил насочван съзнателно от високообразованите и добре запознати с античната наука църковни отци.

За основа на двете най-разпространени във Византия „световни ери“ — александрийската (5492 г. или 5000) и константинополската (византийската - 5508 г.), а също и на дионисиевата (от Рождението на Христос) ера послужили изчисленията на александриеця Анатолий, епископ на Лаодикея в Сирия (III в.).² Той взима за отправна точка на своите пресмятания широко разпространения през Античността лунен 19-годишен цикъл, който е поставен в основата и на т.нар. пасхални таблици. Именно във връзка с изчисляването на датата на Пасхата (Великден) за известно число години напред е използван този цикъл, който се налага по-късно за всички хронологични изчисления.

Двата основни цикъла - слънчев от 28 години и лунен от 19 години, са познати още от дълбока древност. Слънчевият цикъл, който преминава в юлианския календар, е известен през Средните векове като „слънчев кръг“.

² Grumel, V. *La Chronologie (Traité d'études Byzantines. Publ. par P. Lemerle)*, Paris, 1958, 3-6; Sinisa Ico, P. *Cronografia - Cronologia*. - In; *Dizionario patristico e di antichità cristiane (DPAG)*, Dir. da A. di Bernardino, - *Institutum Patristicum Augustinianum. Roma*, Vol. II, coll. 867-872.

Слънчевата година съдържа 365 и една четвърт дни, или 52 седмици (и един ден). Последният ден в годината получава същия ден от седмицата, с който годината е започнала (започва напр. в понеделник и завършва в понеделник), така следващата година ще започне не със следващия, а с последващия ден от седмицата, като се прескача един ден на всеки 4 години и в този смисъл едва след 28 години (7 по 4) ще започне от същия ден (понеделник).³ Този период често се среща в българските средновековни ръкописи като „слънчев кръг“ (крюгъ слънъца).

Лунният 19-годишен цикъл (крюгъ лоунънии) се определя от възвръщането на фазите на луната през всеки 19 слънчеви години на едни и същи дни от седмицата. Този цикъл, познат широко в древността още като цикъл на Метон, послужил като основа на слънчево-лунните календари.

По-късно във връзка с необходимостта великденските дати да бъдат пресмятани за години напред, са създадени и по-големи периоди — от 95 години (почти столетие) - $19 \text{ по } 5 = 95$, т. е. възвръщането на датата на Великден през 95 г. на един и същи ден от седмицата, както и по-големият също „пасхален“ („великденски“) цикъл от 532 години, получен от простото умножение на „лунния“ - 19-годишен, и „слънчевия“ - 28-годишен цикъл, когато датите от месеца се възвръщат както на едни и същи дни от седмицата, така и на едни и същи лунни фази.⁴ В българските и в средновековни ръкописи се срещат различни „пасхални таблици“, в които при изчисляването най-често се прилага 19-годишния цикъл.

За християнските писатели и изчислители особено значение има съвпадането при пресмятанятия на циклите със „световната ера“. Пасхалният цикъл при изчисленията на Анатолий Лаодикийски е в основата на двете най-големи реформи във Византия по отношение на хронологията — александрийската и константинополската. В средновековна България официално е прилагана византийската (константинополската) ера, но в някои по-ранни паметници и преведени от гръцки хроники се среща и

³ Лебедев, Д. Из истории древних пасхальных циклов. 19-летний цикл Анатолия Лаодикийского. – Византийский Временник. 18, 1911, 148-389; Grumel, Chronologie, 32-36.

⁴ Grumel, Chronologie, 182-183.

датиране по александрийската ера.⁵

Византийската „световна ера“ е съгласувана и с индиктиона — 15-годишен цикъл, който няма връзка с космическите явления и процеси, а само в условен смисъл. Индиктионите произхождат от първоначалното фиксиране на покачването на основния годишен данък в Римската империя, а след това са установени като периоди от финансови години (от 5 до 15). Те стават едно от основните средства за датиране от времето на император Константин Велики (от 313 г.) насетне, когато се поставя началото на серия от индикти от по 15 години. Византийският (Константиновият) индикт е с начало от първи септември, като всяка година от 15-годишния цикъл получава пореден броен номер.⁶

Въпросите на календара са били актуални преди покръстването на българите. Особеност на средновековното знание в България, както и в другите страни по онова време е обстоятелството, че съществува отчетлива граница между теоретичните построения, отразени в книжовните произведения и приложно-практическите знания и умения, макар и да не може да се твърди, че няма никаква връзка между тях. В книжовните произведения са отразени наблюдения и отделни знания, но те в повечето случаи не са основани на непосредствените наблюдения и експерименти на средновековните учени и книжовници, а са заимствувани в обобщен вид от античните съчинения или техни средновековни компилации. От своя страна приложните знания се развиват главно на основата на ежедневната практика и опит, предават се като практически умения и по правило не достигат до теоретично осмисляне и систематизация на процесите в природата. В този смисъл известно изключение правят знанията за календара, климата и метеорологията, които са обобщение на натрупаните от векове наблюдения над природните явления.

Въпросът за календарните системи, прилагани в българската държава, винаги е привличал вниманието на учените, но все още не е достатъчно

⁵ Селешников, С. И. История календаря и хронология. 2. изд. М., 1972.,188-189. (бълг. превод С.,1985)

⁶ Grumel, Chronologie, p. 176. Dujčev, Iv. Eléments gréco-romains, dans la chronologie slave médiévale. - Archeologia 13 (1963), 1-6 (Medioevo bizantino-slavo, 239)

изяснен. Българите и славяните са използвали различни календари. Възприемането на елементи от византийската хронология в българската държава, отразено и в някои български надписи, е отбелязано още за времето преди покръстването. След приемането на християнството в България се прилага византийският юлиански календар.

Един от най-древните начини за отчитане на времето у всички народи е според фазите на Луната и годишното ѝ движение. Годината започва от първи март. Названията на месеците на средновековните българи са сходни с тези на украинци, поляци и др., които ги съхраняват до днес.⁷ Този древен начин на отчитане на времето, названията на месеците и пр. се запазва до късно в народната традиция, но идва до нас, повлиян от по-съвършените календарни системи.⁸

В някои средновековни български паметници са запазени старите имена на месеците, понякога паралелно с гръцките им или латинските им названия, което говори, че са били употребявани до късно.⁹ Така например тези наименования се срещат в Банишкото евангелие от XIII в., в Четроевангелието от манастира „Зограф“ от XIV в., в някои гадателни книги („Гръмник“ от XIV в.) и др.¹⁰ Наименованията на месеците са били свързани с природните явления и стопанската работа. В украинския, белоруския и полския език тези имена на месеците се срещат и до днес.¹¹ Дните от седмицата получават славянски бройни имена с изключение на еврейското sabbaton — събота. С бройни имена се означават дните от седмицата и от гърците — πρῶτη (първи и т.н.), освен σαββατον (събота) и κυριακή – (неделя)¹². Особено наименование запазва в България неделята

⁷ Тихонравов, Н. Памятники отреченной русской литературы. Т. 1, 2. Спб., 1863, с. 375.

⁸ Естествознанието, 405; Стара българска литература. Т. 1, с. 45.

⁹ Иванов. Й. Български старини из Македония (БСМ) С., 1931 (2. фототипно изд. С., 1970), 238-239; Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. От акад. Цв. Кристанов и проф. Ив. Дуйчев. С., 1954, 413-433.

¹⁰ Сперанский. М. „Злые дни“ в приписках Ассеманова евангелия. — Македонски преглед, УШ, 1932, 1, с. 43; Иванов, Й. БСМ, 238-239; Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в. Подготвили за печат, с увод и коментар Е. Дограмаджиева и Б. Райков. С., 1981, 60-61.

¹¹ Miklosich, F. Die slavischen Monatsnamen. - In: Denkschriften d. k. Akademie d. Wissenschaften Wien. Phil.-histor. fflasse. 17, 1868, 1-32; Ginzel, Handbuch, III, 100-111.

¹² Ginzel F. Handbuch der matematischen und technischen Chronologie. Leipzig, 1906, Bd. II, 6-11, 177; Bd. III, 101-102; Grumel, Chronologie, p. 166; Spok, P. La semaine slave. - Revue des

(ден без работа), докато във всички останали нации тя се обозначава като „ден на господата“ – κυριακή, domenica и пр.

Календарът на древните българи е един въпрос, който привлича вниманието на много изследователи от различни специалности и продължава да буди научен интерес и до днес.¹³ Този въпрос е разглеждан главно във връзка с установяването на средновековната българска хронология до покръстването и с уточняването годините на управление на българските ханове. Още след откриването на старобългарския препис от изключително важния за нашата история „Именник на българските князе (ханове)“ от руския учен Андрей Попов в архива на Московската синодална библиотека и по-късно на още два преписа (от Петербургската публична библиотека и архива на Уваров)¹⁴ учените насочват своите усилия към възстановяване на летоброенето на българи. По-късно са добавени и сведения (приписката на Тодор Доксов и прабългарските надписи).¹⁵

Във връзка с произхода на българския календар се приема тезата, обоснована от повечето автори, че той е успоредица или е произлязъл от старокитайския календар,¹⁶ и то предимно от цикличния китайски календар, който е бил разпространен в повечето далеко-източни страни - Япония, Корея, Монголия, Тибет и др.¹⁷ Той е бил разделен на цикли от по 60 години. Във всеки цикъл се съдържали двойни означения на годините. От една страна, това са петте „небесни клона“ (стихии) - дърво (Му), огън (Хо), земя (Ту), метал (Цзин) и вода (Шуй), които са представяни в две състояния

études slaves (RES), 1925, 5, 14-23; Dujčev, Iv. Eléments gréco-romains, 282-283; Colson, F. H. The Week. An essay on the Origins and development of the seven day cycle, Lnd., 1926, 46

¹³ Златарски, В. Българско летоброене. - В: История на българската държава през средните векове, Т. 1, Ч. I (2-ро фототип. изд.), 448-488; Фехер, Г. Именникът на първите български ханове. - ГНМ, 1922/1925, 237-313; Миккола, Тюркско-българское леточисление - Известия отделения русского языка и словесности Академии наук (ИОРЯС), Т. XVIII, 1913, 1, 243-247; Pritsak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protbulgaren. Wiesbaden, 1955; Тодоров, Я. Източноазиатският животински цикъл от гледище на астрологическите вярвания. — ГСУ ИФФ, 27, 1931, 1-42; Рогев, Б. Астрономически основи на първобългарското летоброене. С., 1974; Valačev, J., The Ancient Calendar of the Bulgarian. Sofia, 1978; Москов, М. Именник на българските ханове (Ново тълкуване). С., 1988, 60-79.

¹⁴ Попов, А. Обзор хронографов русской редакции. Т. 1. М., 1869., с. 25.

¹⁵ Vaillant, A. Discours contre Ariens de Saint Athanase, version slave et traduction en. français, Sofia, 1954, p. 5; Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, 192-193 сл.

¹⁶ Миккола, Тюркско-българское леточисление, с. 245; Тодоров, Я. Източно-азиатският цикъл, с. 6.

¹⁷ Селешников, История календаря, 125-129.

— мъжко (нечетно) и женско (четно), а те определят 10 деления. От друга страна, този 60-годишен цикъл се дели на 12 периода (години), които получават имената на животни и образуват китайския „дванадесетгодишен животински цикъл“.

Името си всяка година получава в зависимост от зодиакалното съзвездие, в което се намира Слънцето, в началото на същата година и съответната част от „небесния клон“. Началото на китайската година е променливо, т.е. мени се е в зависимост от началото на синодичния месец приблизително след зимното слънцестоене.

Досега опитите на учените да обяснят българския календар с китайския или старотюркския не доведоха до точни резултати и често бе необходимо нагаждане на хронологията и сведенията от други извори към получените изводи.¹⁸

Българският календар се различава по някои свои особености както от китайския, така и от старотюркския. Това даде право на изследователите да твърдят, че той представлява самостоятелна календарна система¹⁹, и че предхожда всички познати досега системи на летоброене в древността. От друга страна, успоредиците с китайския цикличен календар са очевидни, макар че опитите за пряко извеждане на единния календар от другия доведоха изследователите до допускане на грешки, объркване на хронологията и ги поставиха пред нерешими проблеми²⁰.

Някои изследователи предполагат, че българския календар е бил лунен²¹, други обосновават становището, че той е бил слънчево-лунен²² или лунно-слънчев. Според запазените наименования в „Именник“ пръв Й. Микола направи списък на съзвездията, като разкри тюркския произход на българските имена и подреди зодиакалните знаци според китайския зодиак. Б. Рогев предлага друга възстановка на българския зодиак, в която началото

¹⁸ Тодоров, Я. Източноазиатският цикъл, с. 12; Сеферски, Р. Опит за систематизация на календарно-астрономическите термини у дунавските и волжко-камските българи. – Проблеми на културата, 4.

¹⁹ Рогев, Б. Първобългарското летоброене, с. 28;

²⁰ Златарски, В. Българско летоброене, с. 443.

²¹ Mikko la, Die Chronologie, 13-19; Златарски, В. Българско летоброене, с. 459.

²² Рогев, Б. Първобългарското летоброене, 27-33; Москов, М. Именник, 64-65.

на 12-годишния зодиакален цикъл започва не от зодията сомор (мишка), както е в китайския и старотюркския календар, а от зодията текуч (овен).

В изследването си по тези въпроси М. Москов предлага нова схема за названията на годините в дванадесетгодишния цикъл.²³ Й. Микола прие, че второто име в двойните наименования на българските години означава поредния номер на месеца, като смяташе, че стойностите са общо 12. Това мнение се поддържа и от други изследователи.²⁴ Според М. Москов названията на месеците са числителни редни имена, образувани от числителни бройни. На всеки три години (съгласувано с 19-годишния цикъл на Метон) е бил прибавян допълнителен 13 месец - алем, елем (начален месец).²⁵

Някои изследователи виждат по подобие на китайския календар в тези числа 5-те двойки стихии (небесни клона), но ги обясняват и с астрономически явления.²⁶ Възможно е да се приеме и предположението, че тези стойности съответстват на лунен зодиак, разделен на 10 части, но това не е доказано за старокитайския и азиатския цикличен календар, където 10-те деления по всяка вероятност не са имали астрономически смисъл, а само символично-религиозен.

Близостта на българския календар с далекоизточния е довела изследователите до извода за съществуването на цикъл от 60 или 12 години в българския календар. Изказано е предположението за използването на Юпитеровия период (употребяван в календарните системи в Китай и Индия): 12-годишен = 399 денонощия, юпитерова година = 361 денонощия.²⁷

Независимо от големия интерес и усилията на много учени засега липсват преки исторически свидетелства, които да говорят убедително за съществуването на високоразвита календарна слънчево-лунна система у

²³ Москов, М. Именник, 60-61.

²⁴ Mikko la. Die Chronologie, S. 13. Златарски, В. Българско летоброене, 448— 449; Pritsak, *Bulgarische Fürstenliste*, S. 58; Бешевлиев, *Първобългарите*, с. 29.

²⁵ Москов, М. Именник, 60-61.

²⁶ Москов, М. Именник, 63-64.

²⁷ Рогев, Б. *Първобългарското летоброене*, 32-33;

българите. По-вероятна е хипотезата, обоснована някои изследователи,²⁸ че българите са използвали старинна форма на средноазиатския и далекоизточния цикличен календар, като постепенно са го приспособили към нуждите си. Цикличният (наречен още битов) календар, сходен с българския и днес се ползува от населението на много средноазиатски и далекоизточни страни. Но в календара на българите действително съществуват редица елементи, които не могат да бъдат обяснени само по този начин. Изследователите сигурно ще разрешат този сложен въпрос на основата на разкриването на културата на българите и паралелите с други култури, което се извършва особено интензивно през последните години.²⁹

След установяването на християнството в средновековна България е възприет юлианският календар, всеобщ за всички страни, приели християнството в Римската империя, още от Никейския събор през 325 г. През IV в. в трудовете на някои църковни писатели (св. Епифаний Кипърски, св. Василий Велики и др.) се появяват, а след това и налагат в цялата империя основните разлики между византийския и юлианския календар: начало на годината от първи септември, вместо от първи януари (както е при римляните) и отбелязване на дните от месеца с бройни числа, а не с римските „календи“, „иди“ и „нони“. Във Византийската империя едновременно с юлианския календар се прилагат и различни местни календарни системи, като официалния календар става общоприложим за цялата държава едва през VII в. Юлианският календар през 1582 г. е реформиран от папа Григорий и с него си служим и до днес. В България григорианският „нов стил“ е въведен през 1916 г.³⁰

Юлианският календар, създаден от александрийските астрономи начело със Созиген, е слънчев, като годината съдържа 364 1/4 дни. В I в. пр. н. е. се е смятало, че това е продължителността на тропическата астрономическа година, макар че още Хипарх (II в. пр. н.е.) е установил точно, че тя е по-голяма от 365 1/4 дни. За по-голямо удобство е установено,

²⁸ Москов, М. Именник, 68-74.

²⁹ Москов, М. Именник, 60-61

³⁰ Grumel, Chronologie, p. 176.

че на всеки 4 години е необходимо да се добавя по един ден (на месец февруари — bissextus) - т. нар. високосна година. Годината била разделена на 12 месеца. Броят на дните в месеците е установен чрез редуване на месеци с нечетен (31) и четен (30) брой дни, а м. февруари има - 28 (29) дни. Поради суеверието на римляните месеците, наречени на Цезар и Октавиан - юли и август, получават вместо четен (30) нечетен брой дни — 31, а за да не се редуват три последователни месеца с по 31 ден, м. септември получава 30 дни. Така месеците януари, март, май, юли, септември и ноември – са по 30 дни.³¹

След въвеждането на юлианския календар в България през втората половина на IX в. са възприети и римските наименования на месеците. Няколко века по-късно обаче, в отделни ръкописи се срещат старинните наименования на месеците, което показва, че те се употребяват до късно време. Що се отнася до българската календарна система, тя през първите десетилетия след налагането на християнската религия се употребява успоредно с византийската.

Данни за календарни системи дава първо в „Небеса“, а след това и в „Шестоднев“ и Йоан Екзарх. Според него слънчевата година има 12 месеца - всеки месец слънцето „~ăèíú æèâîú ìèíqèòú“ - преминава през един зодиакален знак (съзвездие). Слънчевата година съответствува на сидерическите.³² Лунната година пък е с 11 дни по-малка от слънчевата и е съставена от 12 лунни (синодични) месеца. Йоан Екзарх говори, че за изравняването на лунната и слънчевата година е необходима интеркалация от един месец на всеки три години. Тази интеркалация на 3 години не съвпада с другите познати календарни системи.

Според някои изследователи тук се има предвид гръцкият осемгодишен цикъл (на 3 години се добавя по един месец, а останалите години в цикъла се състоят от 6 пълни и 6 непълни месеца), но Йоан Екзарх не споменава никъде за осемгодишен цикъл.

³¹ Селешников, История календаря, 154-155.

³² Dujčev, Iv. *Eléments gréco-romains*, 282-283.; Colson, F. H. *The Week*, 76

Сведението на старобългарския книжовник може да се отнесе към българския календар. То потвърждава правилността на тезата, обоснована в едно от най-новите изследвания на българския учен. М. Москов, че в българския календар интеркалацията е била на 3 години (на 3 години една е високосна).

Интересен за отбелязване е и фактът, че старобългарският книжовник в оригиналния текст на своето съчинение дава и различни данни за продължителността на годината. Според него луната изминава „крѣгъ животьный“ - зодиака за $27 \frac{1}{3}$ дни, или за 27 дни в 8 часа. По-нататък той уточнява, че годината съдържа 12 лунни месеца, следователно има 327,6 дни (много по-малко от лунната година). След това във втората част на IV слово, която е буквален превод от съчинението на св. Василий Велики, определя продължителността на годината на 12 лунни синодически месеца, или 354 дни. Продължителността на месеците според старобългарския книжовник се определя от движението на луната по зодиака, докато се върне отново на същото съзвездие. Всъщност „Небеса“ и „Шестоднев“ на Йоан Екзарх и „Сборник на цар Симеон“ са първите съчинения, в които са се разясняват теоретично различните елементи на нововъведения юлиански календар, а това в онзи период е имало важно значение.³³

В съчиненията на средновековните български книжовници се съдържат не само сведения, но и редица обяснения относно прилагането на византийския календар и дори за други календарни системи. Така в „Сборник на Симеон“ е включена приписваната на св. Йоан Дамаскин статия „За македонските месеци“, където се споменават наименованията на 7-те планети, разположени спрямо Земята, зодиакалните съзвездия и наименованията на месеците, според различните календари. Тази статия е илюстрирана със зодиакални изображения, които според някои изследователи са разположени според ретроградния български зодиак, докато за други символичните изображения имат само декоративен

³³ Чолова, Ц. Естественонаучните знания в средновековна България. С., 1988, с. 174-175.

характер.³⁴

В средновековна България са разпространени и различни старозаветни ръкописи с космогонично съдържание. Те са посочени изрично като неканонични в Индексите на забранените книги още в първите години след приемането на християнството в България.³⁵ Измежду тях особено популярни са апокрифните „видения из небесата“ - „Книги за светите тайни Енохови“, или „Енох“, „Откровение на Барух“, „Видение на Исай“ и др.³⁶

Космографската схема в тези апокрифи и особено изложената в апокрифа „Енох“ повлияват върху еретическите съчинения, а с някои мотиви и върху „Тайната книга“ на богомилите.³⁷ В богомилското учение обаче космогоничният мит е основан върху дуалистичната им концепция за устройството на света, докато от старозаветните апокрифи отразяват едно, макар и неканонично, но в основата си християнско световиждане. В богомилската „Тайна книга“ централен за космо-гоничния разказ е митът за „Сътворението на света“, докато в „Енох“ се описват нашироко „виденията“ на 7-те небеса и едва във II част е разказано „Сътворението на видимия свят“.

В „Енох“ небесният свят е „съставен“ от 7 небеса: първото небе е от въздух и там са ангелите, „които владеят звездите и небесата“, летят с криле и обикалят всички планети³⁸. Второто небе е на чистилицето, на преизподнята, третото на рая и ада. В този апокриф най-интересно е описанието на четвъртото небе, където на Енох били разкрити тайните на слънчевото и лунното шествие. Излагат се доста подробни сведения за измерването на слънчевата и лунната година, за броя на месеците и

³⁴ Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. - Общество Любителей Древней Письменности (ОЛДП), V, 1880 (фототипно: Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris (MLS), Т. 3. Wiesbaden, Harrassowitz, 1965; М., 1980); Москва, 1983, (факсимилно), 250 об. - 251; Добрев, Ив., Редът на зодиакалните знаци в Изборника от 1073 г. - Старобългарска литература 5. 1975, с. 101-106. 101-106; Пуцко, В. Знаки зодиака на полях Святослава 1073 года. - Palaeobulgarica, 1984,2, 65-77

³⁵ Изборник, с. 205

³⁶ Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, Христова, Б. Книга на Енох., С., 2008

³⁷ Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925 (2. фототипно изд. 1970), 188-190; Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969, 2001(2), с. 173.

³⁸ Иванов, Й. Богомилски книги, 168—169.

деноношията в тях и пр. Съвсем естествено е тук да се има предвид староеврейският календар, който бил слънчево-лунен и бил основан на 19-годишния цикъл, но има и някои различия: „Лунният кръг има 7 деления, всяка обиколка има 19 години“³⁹ Еврейският календар е бил твърде сложен, с неравномерни по дължина години в циклите. Изследователите обръщат внимание върху тези данни в славянския превод на апокрифа, но все още не са предложили задоволително обяснение.⁴⁰

В тази част на апокрифа са дадени следните данни: слънчевата година се състои от 10 месеца — 7 по 35 дни и 2 месеца по 42 дни, а броят на всички дни в годината е 365 и четвърт ден, а на лунната година - 354, които правят 12 месеца по 29 дни. Остават и повече 11 дни от слънчевия кръг, които са на всяка година епакта на Луната.⁴¹ Данните за календара в текста на славянския превод на „Енох“ изискват по-специално и задълбочено изследване. Представена една календарна система, различна от староеврейската, макар да има допирни точки с нея - слънчево-лунната година и 19-годишният цикъл.

По-нататък в текста са описани останалите три небеса, като на последното — 7-мото небе, Енох се среща с Господа. Следва разказът за „Сътворението на света“, в който има зачатъци на дуалистично световиждане, но те не са развити докрай. Бог е този, който създава и светлината, и тъмнината, от светлия ангел Адоил, основа на „горния свят“, и твърдия, черен ангел Архас, основа на „долния свят“: „И нямаше над светлината нищо друго... И нямаше под тъмнината нищо друго...“⁴² Между светлината и тъмнината се намира водата, обкръжена със светлина, отвътре се намират 7-те кръга на 7-те звезди (планети). Тук ясно личи за разлика от представите в богомилското учение, че формата на небето е била смятана за кълбовидна (кръгла). За разлика от това представата за Земята е била по-неясна: „От камъните (на изсъхналата „долна вода“) сътворих сухотата,

³⁹ Иванов, Й. Богомилски книги, с. 70

⁴⁰ Morfill, W. R. The Book of the Secrets of Enoch. Transl. from the Slavonic. Oxford, 1896: в коментара на изданието се отделя особено внимание на тези сведения; Vaillant. A. Le Livre de secrets d'Enoch. Texte, slave et trad. française. 1952,2', 1976.

⁴¹ Иванов, Й. Богомилски книги, 170-172.

⁴² Пак там, с. 171; СБл, Т. 1, с. 53.

която нарекох суша, земя... И основах твърдата върху водите."⁴³ За това, че еретиците наричали Земята суша, пише в своя „Шестоднев“ Йоан Екзарх.⁴⁴

Небесните „светила“ според описанието в апокрифа се движат по определени кръгове, но са представени в объркан ред с гръцките им имена: Кронос, Афродита, Арис, Слънце, Зевс, Ермис, Луна. „(И наредих) на Слънцето да преминава всяка зодия (животъ⁴⁵ - животно, зодия) и 12-те зодии да обхожда, (всяка) за месец.“⁴⁶ В тези откъси от апокрифната книга „Енох“ се чувствува известно влияние и на античните знания, но те са преплетени с представи, заети от юдейската религия, а и от други източни религии.

Представата за съществуването на света шест хиляди години се развива в апокрифите и от ранните църковни екзегети. Есхатологическите предания тълкуват шестдневното Сътворение и като указание за продължителността на света във времето. След като светът е създаден за шест дни, то и толкова хиляди години ще продължи неговото съществуване, т. е. краят на света се очаква през 7-то хилядолетие. Това се отразява и на тълкуването на пасхалните таблици и апокалиптическите събития за определени години.⁴⁷

Промяната на календара е непосредствено свързана и със системата на *летоброенето*. До покръстването българите са си служели с хронология, основана върху българския календар. Хрониката „Именник на българските князе (ханове)“ отразява управлението на българските владетели чрез българските години и цикли от години. Българските ханове са представени като приемници на хуните и летоброенето започва от прочутите Атила (Авитохол) и Ер-нах (Ирник) - родоначалници на българския хански род

⁴³ Иванов, Й. Богомилски книги, с. 175.

⁴⁴ *Nexameron des Exarchen Johannes*, 77a-78a.

⁴⁵ Иванов, Й. Богомилски книги, с. 176; Стара българска литература. Т. 1, Апокрифи, С.1 1982, с. 58 е даден смислово неразбираем превод, като старобългарската дума живо се превежда с „живот“, а не с правилното в случая „зодия“ (животно): „И наредих слънцето да свети през деня, а луната и звездите — през нощта и слънцето да дава на всекиго живот (?) и да имат живот (?) 12-те обиколки на месеца“.

⁴⁶ *Nexameron des Exarchen Johannes*, 77a-78a.

⁴⁷ Срезневский, И. И. И. Срезневский, *Повесть о Царьграде* (1855); Истрин, В. М. *Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах*. М., 1897, (исследование), с. 471—472;

Дуло. Българската държава „отсам Дунав“ продължава съществуването на Велика България.⁴⁸

Още преди покръстването в надписите на българските ханове се среща датирание по византийската „световна ера“. Така надписът от 820 г. по времето на хан Омуртаг, потвърждаващ вероятно сключения между България и Византия 30-годишен мирен договор (надписът е фрагментарен), е датиран именно по този начин - (6328=(820 г.) и по християнската ера - 820 г.⁴⁹ В други български надписи обикновено се датира по името на владетеля (хана) и пр.⁵⁰

Българската традиция и датиранието по българския календар не отмират дълго след налагането на християнството. Най-известният пример е датиранието в приписката на Тудор Доксов: „... преписа черноризец Тудор Доксов в годината 6415 (=907) индикт 14... Този (княз) Борис покръсти българите в годината етхъ бехти“.⁵¹

В надписите от времето на първите български владетели след приемането на християнството - св. княз Борис и цар Симеон - датиранието става според византийската „световна ера“ (6374=865/866 г. - в надписа от Балши), а също и по индиктион (6412=904 г.), индиктион 7 - в Наръшки надпис на цар Симеон⁵².

Редовно и правилно става датиранието по години от „сътворението на света“ и по индиктион от XII-XIII в. насетне: „в лhòî 'sjèè iîã ã àçú iw àñhî“ (в 6738=1230 г., индикт 3, аз, Иван Асен...“ - Търновски надпис на Иван Асен II); „В година 6856=1347 г., индикт 1, месец декември 1 ден, в събота...“ - (Мрачка грамота на цар Иван Александър) и т. н.⁵³

В най-ранните ръкописи - глаголическото евангелие на Асеманий (X в.)⁵⁴, „Савово“ евангелие (XI в.)⁵⁵ и др., се среща датирание по индиктиона с

⁴⁸ Тихомиров, М. Н. Именник болгарских князей. – Вестник древней истории, 1946, 3, 81-90; Pritsak, Bulgarische Fürstenliste, S.57; Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, S. 306; Москов, М. Именник, 160-175.

⁴⁹ Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 6, с. 123, № 13, с. 127, № 59, с. 212 сл.

⁵⁰ Горский, А., К. Невоструев. II, 2, №111 (20); Дуйчев.СБК. I, с б.

⁵¹ Vaillant, A. Discours contre les Ariens, 6—7.

⁵² Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 15,139-140; № 46, с. 171.

⁵³ Иванов.Й. БСМ, 33

⁵⁴ Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3 slavicus glag. Ed. J. Vajs, J. Kurz, Praha, 1955

начало 23.IX. („новое лето"), което изследователите свързват с началото на литургическата (църковната) година.⁵⁶ В Скопския сборник на Висарион Дебърски също е дадено обяснение на изчисляването на индиктиона⁵⁷, което изследователите свързват с началото на литургическата (църковната) година.⁵⁸ В Скопския сборник на Висарион Дебърски също е дадено обяснение на изчисляването на индиктиона.⁵⁹

Висарион Дебърски (Скопски сборник).

„За изчисляването на годината"

Слънчевият кръг започва от октомври и завършва през 28-ата година и пак започва от своя първи (годишен) кръг (обиколка). Ако не знаеш колко обиколки е изминало слънцето, прибави към малката година 24 и събери всичко, след това ги раздели на 7, остатъкът е този кръг.

За луната. Ако не знаеш нейния кръг (поредна годишна обиколка), прибави към малката година 8 и след това раздели на 19, остатъкът е нейният сегашен кръг (обиколка). Нейният кръг започва от януари и започва отново през 19-ата година.

За индикта. Ако искаш да узнаеш сегашния индикт прибави към малката година 5, след това раздели на 15, остатъкът е сегашният му кръг. Неговият кръг започва от септември и достига до 15 година и пак започва първия (индикт).

Да узнаеш и за малката година. Малка година се нарича текущата година. Сегашната текуща година е първата стотица, като махнеш 7 хиляди (ще намериш) колко са изминалите години до сегашната текуща година.

За месопустната неделя. Ако искаш да узнаеш в кой ден и в кой месец се пада месопустната неделя, прибави към датата на християнската пасха, ако е високосна година — 1, ако не е високосна — 4 и ще получиш

⁵⁵ Саввина книга (под ред. В. Щепкина). СПб, 1903; Grumel, Chronologie, 196.

⁵⁶ Grumel, V. Indiction byzantine et νέον έτος - Revue des études byzantines (REB), , 12, 1954,128-143; Grumel, Chronologie, 196-200.

⁵⁷ Ангелов, Б. Из старата литература. Кн. 2, с. 172.

⁵⁸ Grumel, V. Indiction byzantine et νέον έτος, - REB 12,1954,128-143; Grumel, Chronologie, 196-200.

⁵⁹ Ангелов, Б. Из старата литература. Кн. 2, с. 172.

числото. Ако пасхата се пада през април, прибави това число към февруари и ще намериш (в кой ден се пада) месопустната неделя. Ако пасхата е през март, прибави това число към януари и там ще намериш известие за месопустната неделя.”

В средновековната българска книжнина се среща и датиране по други ери (т. нар. местни ери), но предимно в преведени от гръцки съчинения. В „Хроника“ на Йоан Малала, преведена в България през X в., се датира например по антиохийската ера, по ерата „от основаването на Рим“ и др.⁶⁰

Интерес представлява и въпросът, доколко във Византия и в България се е прилагала „християнската ера“ - т.е. ерата от „Рождението на Христос“, с която си служим и днес. За неин създател се смята монахът Дионисий (VI в.), който също взема за основа на своите изчисления 19-годишния пасхален цикъл на Анатолий Лаодикийски, но чрез посредничеството на „пасхалните таблици“ на св. Кирил Александрийски. Дионисий свързва александрийската хронология с латинската традиция и юлианския четиригодишен период. За построяването на тази ера Дионисий си послужил всъщност с доста спекулативни изчисления, свързани с евангелските събития и живота на Исус Христос. Дионисиевата (Християнска или съвременната) ера е приложена в Западна Европа от VII-VIII в. в някои страни, а в папската канцелария — от X в., като едва от 1431 г. започва да се употребява редовно при датирането.⁶¹

Във Византия и източноевропейските страни прилагането на ерата от „рождението на Христос (но не Дионисиевата)“ извървява по-дълъг и сложен път и не могло да се наложи чак до новото време. Византийските хронисти и писатели си служат с такава ера, но я изчисляват по различни начини - ера на „Раждането“ или на „Въплъщението“ на Христос.⁶² Според В. Грюмел такова датиране се среща само при византийските хронисти,⁶³ но могат да се

⁶⁰ Истрин, В. М. Хроника Йоанна Маллалы в славянском переводе. Кн. XV- XVIII – Сб. Отделения русского языка и словесности Академии наук (СОРЯС), Т. 91, 2, 1914, с. 2; Хроника на Йоан Малала (прев. А. М. Тотоманова) - Стара българска литература. Т. 3. Съст. и ред. Ив. Божилов. С., 1983, 123-150

⁶¹ Grumel, Chronologie, 224-225; Siniscalco. Cronografia, col. 871.

⁶² Vitae Lucae Junioris Steiriotis. -In: PG, T. CXI, col. 480.

⁶³ Grumel, Chronologie, 223.

посочат примери и за датиране на надписи и ръкописи.⁶⁴

В средновековна България такава датиране, както посочихме, се среща още от 819-820 г. на хан Омуртаг: „...в годината от пришествието на истинския бог - 820, от създаването на света -632".⁶⁵ Някои документи, търговски договори със западноевропейски градове и пр. са датирани по Дионисиевата ера (от рождението на Христос). Например договорът на цар Михаил Асен с дубровничани е датирани: „В годината от възплъщението на Господа ни Исус Христос 1253, месец юни, деня на св. Вит, индикт. II."⁶⁶

Прилагането на ера от „Рождението на Христос" обаче е изключение в средновековна България, като основният начин на датиране е според Византийската „световна ера" и индиктиона.

Необходимо е да бъде разгледан и въпросът за началото на годината в средновековна България - дали е имало общоприето начало, или в различните паметници се срещат различни начини на датиране. При славянските години започвала на първи март.⁶⁷ След въвеждането на християнството в България и възприемането на византийския начин на датиране - годината на индиктионите започва от първи септември, така е било установено и в България. Могат обаче да се посочат редица примери, когато началото на годината явно не е съвпада с византийската първосептемврийска година. В най-ранните старобългарски глаголически ръкописи - Асеманиевия синаксар, Остромировото евангелие и др., датирането е с база 23 септември (по литургическата година). Като един от най-характерните примери се сочи и датировката в Синодика на цар Борил – „...в годината 6718, индикт 14, година на луната 11, година на слънцето XV, месец февруари, 11 ден, петък на сиропустната неделя".⁶⁸ Годината 6718 отговаря на 1210 г., но тя не е съгласувана нито с индиктиона, нито с другите данни. Напротив, годината 1211 отговаря точно на индикт 14 и петък се пада на 11 февруари, но такава датиране може да има само ако

⁶⁴ Garthausen.V. Griechische Paleographie. T. 2, Leipzig, 19113, S. 450.

⁶⁵ Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 43,165-169.

⁶⁶ Дуйчев.Стара българска книжнина, II,с. 62

⁶⁷ Селешников, История календаря, с. 154.

⁶⁸ Попруженко, М. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 82.

годината е започвала от месец март 1210 и е свършвала с месец март 1211 г., само при това допускане данните съвпадат. Изследователите забелязват при тази датировка и друг интересен факт - годината на слънцето е отбелязана не с византийския слънчев цикъл (би трябвало да бъде 26-а година на слънцето), а като 15-а година, което отговаря на дионисиевия и александрийския (западноевропейския) слънчев цикъл.⁶⁹ Такова преплитане е възможно, особено като се вземе предвид, че така датирания събор, независимо че е православен, се е състоял по времето на унията между Българската църква и Римската курия.

Датирането с начална дата през март (като се изчисляват и лунните цикли) се среща в руските ръкописи, в които традицията е жива през цялото Средновековие. В българските паметници е възприет византийският начин на датиране, но мартенската година без съмнение оказва влияние и макар да не е официално прилагана, често е прониква в датирането на паметниците.

До X в. във Византия не е имало регулирано прилагане на индикта и годината „от сътворението на света” и различните хронисти използват различни ери, според предпочитанията си.. Това оказва влияние и върху летоброенето в България.

Така Георги Синкел пише за ера от „сътворението на света” до „въплъщението на Христос” — 5500 години, но самият той си служи с Александрийската ера и датирането по олимпиади. В старобългарския превод на хрониката (най-ранния запазен ръкопис е от XV в.) също се привежда това датиране: „ахазово бо съ първаго лѣт олимпиада елинскы начинають сѣ чисти соберѣтъ сѣ лѣтъ ꙗко отъ адама даж до римскаго единовластства лѣтъ всѣхъ е у л г (5433).”⁷⁰ Георги Синкел поставя началото на годината на „еврейския празник Нишан” — 25 март.⁷¹

Продължителят на неговата хроника — Теофан Изповедник, чието

⁶⁹ Grumel, *Chronologie*, 125; Dujčev, *Iv. Eléments gréco-romains*, p. 283, n. 4 - според Ив. Дуйчев предположението за някакви западни влияния тогава в датирането е неприемливо.

⁷⁰ Истрин, В. М. *Исследования в области древнерусской литературы. I-V*. СПб., 1906, 2-34; Мещерский, Н. А. *Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX-XV веков*. Л., 1978, 85-87; Издание на гръцкия текст: *Georgii Syncelli chronicon*. Vol. 1-2, Ed. L. Dindorf. Bonnae, 1829.

⁷¹ Grumel, *Chronologie*, p. 95; Чолова, Ц. *Естественонаучните знания*, 182-163

съчинение не е преведено в средновековна България, но съдържа многобройни сведения за българската история до 813 г., също прилага Александрийската ера с начало на годината 25 март.⁷²

Във Византия редовно и точно прилагане на Византийската ера, макар че е въведена още през VII в., има едва от края на X в.⁷³

В преведените в средновековна България византийски хроники на Йоан Малала, Георги Амартол, Псевдо-Симеон Логотет, Йоан Зонара също липсва единство при датирането, като се прилагат различни „световни ери“, определено характерни за даден автор.⁷⁴ Йоан Малала например датира събитията главно по Антиохийската ера, по римските консули и др. Това не е случайно тъй като при написването на своята хроника той е ползвал градските анали на гр. Антиохия и произведенията на римски историци.⁷⁵

В хрониката на Георги Амартол се срещат само няколко датирания по „световната ера“ (прото-византийска или византийска), но той също не използва една определена ера.⁷⁶ Псевдо-Симеон Логотет пък предлага „световна ера“, която се различава с няколко години от Александрийската.⁷⁷ Датирането във византийските хроники, преведени и в средновековна България, е различно и дава повод на изследователите по хронология да твърдят за византийските хронисти, че „при такива данни е невъзможно да се определи ерата на тези хронисти.“⁷⁸

В кратките хроники „историкии въкратъѣ“ на Константин Прес-

⁷² Theophanis Chronographia. Ed. C. do Boor, 1-3, Lipsiae, 1883; Brooks, E. W. Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert. - Byzantinische-Neogr. Jahrb., 7, 1928-1929, 1-56; Grumel, V. L'année du monde dans la Chronographie de Theophane. - Echos d' Orient, 33.1934, 396 - 408;

⁷³ Grumel, Chronologie, 126.

⁷⁴ Weingart, M. Weingart, M., Byzantske kroniky v literature cirkevneslovanske (Přehled a rozbor filologicky). Bratislava, 1922, 1, 84-159; Jacobs A. ΖΩΝΑΡΑΣ-Зонара: Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer übersetzung. München, 1970 (Slavische Propyläen. Bd 98). München, 1970

⁷⁵ Мещерский, Н. А. Цит. съч., с. 80.

⁷⁶ Истрин В.М. Книги временные и образные Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. 1,2. Петроград, 1920, 1922; Т. 3. Л., 1930; Гръцкият текст: Georgii Monachi chronicon, ed. C. de Boor, 1-2, Lipsiae, 1904; Вж. за хронологията: Grumel, Chronologie, 126.

⁷⁷ Срезневский, В. Симеона Метафраста и Логофета списание мира от бытия и летописание собранъ от различныхъ летописецъ. Славянский перевод хроники Симеона Логофета с дополнениями. СПб., 1905

⁷⁸ Grumel, Chronologie, p. 126..

лавски⁷⁹ и „летописецъ въкратъцѣ“ от Сборника на цар Симеон (Изборник Святослава 1073),⁸⁰ чийто първообраз е „Кратка хроника“ на константинополския патриарх Никифор (806-815)⁸¹, но допълнена и преработена в двете съчинения по различен начин, датирването също не е уточнено. В „Летописеца“ от Симеоновия сборник е отбелязано само датирването по „световната ера“ (в началото): „В 43-ата му година (на Август) се роди Христос, бог наш, в годината от сътворението на света 5501“⁸² В „Историкии“ на Константин Преславски хронологията също е неточна: например в последния, завършващия израз: „Всички години от разпятието Христово до Лъв, сегашния цар, са деветстотин и осемдесет, а от Адам до сегашния 12-и индикт има 6406 години“²⁹¹, не се съгласуват нито с индикта (в годините на царуването на византийския император Лъв VI — 12-и индикт се е паднал в 894/95 година (6402 византийска световна година) и 909/10 година (6417 световна византийска година), нито с годините според хронологията на Христос.

Все още се дискутира върху „световната ера“ 6363 г., която Черноризец Храбър сочи за създаването на славянската азбука. Тази ера не съвпада с разпространените в средновековна България. По византийското летоброение, годината 6363 (– 5508) отговаря на 855 г. Така изчислена годината, според изследователите не съвпада с познатите исторически сведения. Куио Куев приема за по-вероятна годината 863, според александрийско летоброение (6363 – 5500), а според Иван Добрев Черноризец Храбър използва моравско-панонско летоброение със „световната ера“ 5501, използвано в някои старочешки паметници, при

⁷⁹ Златарски, В. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. – Списание на БАН, XXVII, ИФ, 15, 1923, 177-182.

⁸⁰ Изборник, л. 264-266; Angelov, B. St. Le „Летописецъ въ кртыце“ du recueil de Simeon de 1073. – *Byzantinobulgarica*, 2, S., 1966, 95-105; Чолова, Ц. Естествонаучните знания, 182-163

⁸¹ *Nicéphori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, 79-135.

⁸² Изборник, л. 264; Дуйчев, Стара българска книжнина, I, с. 50; Златарски, В. Цит. съч., с. 182.

което се получава 862 г.⁸³

Как биха могли да се обяснят неточностите при датирането и различията в прилагането на ери от „сътворението на света“ в старобългарските паметници, предизвикали толкова много дискусии при уточняването на важни дати от нашата история? Дали то се е дължи на грешки при датирането (или при преписването на ръкописите), какъвто е примерът с известната приписка на Тудор Доксов? Там са записани две последователни години - 6414 и 6415, и съответните индикти — 10-и и 14-и, което е очевидна грешка, защото годините в индиктите също се броят последователно. На първата година следователно отговаря 9-и индикт (6414 = 906 г.), а на 6415 - 907 г. съответства 10-и, а не 14-и индикт. Сочените дата и ден за смъртта на св. княз Борис действително се падат в 6415 г., 10-и индикт - 2 май, събота, 907 г.²⁹²

Обяснението за неточностите при датирането на ранните български ръкописи може да се търси в аналогичното положение на неустановеност в хронологията в съседна Византия, преодоляно едва в края на X в. Различията при датирането във византийските хроники биха могли да обяснят и несъответствието при датирането на руските летописи по отношение на събитията от българската история. Датирането по „световни ери“ във Византия е имало дълбок идеологически смисъл е и произтичало от идеята за световно господство на християнската империя.

Един въпрос, на който средновековните български книжовници обръщат голямо внимание и който вероятно интересува и много обикновени хора, е този за климата и метеорологичните промени. Докато в съчиненията на средновековните автори се разискват главно причините и начинът на смяна на сезоните, както и белезите, по които може да се определи времето, то в живота се използват натрупаните с векове непосредствени наблюдения, които задоволяват практическите, ежедневните нужди, обяснявани и по гадателните книги.

⁸³ Куев К.М. Черноризец Храбър. С. 65-148; Добрев, Ив. За александрийското и моравско-панонското летоброене и за някои дати в старата славянска писменост. – Българско езикознание, 1977, 2, 121-174;

Йоан Екзарх пояснява годишните сезони с „движението на слънцето“: „Когато слънцето премине през зодията Овен настъпва пролетта и равноденствието.“ По същия начин са обяснени и другите сезонни промени. С равните разстояния на орбитата на Слънцето „под Земята и над Земята“ се обясняват и явленията пролетно и есенно равноденствие”.⁸⁴ Със слънчевото „шествие“ е обяснена и смяната на сезоните в „Отломки по космография“. „Когато (Слънцето) се извисява откъм юг то стига до равноденствие и определя пролетния сезон. Когато пък отново се накланя към север, то определя лятото. А когато отново се връща към юг (полоуднь), то създава есента. Когато отново се наклони на юг създава зимата. Поради тази причина настават четирите годишни времена.”⁸⁵ Този текст е обяснен и със специална рисунка. „Небесните светила“ определят и промените във времето. Много подробно се описва например какво предвещава зачервеното слънце - то е покрито от издигналата се над земята пара и следователно ще падне дъжд и ще има буря, а зачервената луна показва, че ще има силен вятър и т.н.⁸⁶

В този тип съчинения са изложени и причините за редица природни явления — кръговрат на водите (в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх), образуване на мълнията и гръмотевицата (в „Отломки по космография“) и др. Кръговратът на водите например се обяснява по естествен начин — слънцето изсушава земната влага и я превръща в пара: „Когато парите се съберат горе и въздухът се сгъсти в резултат от надигането на ветровете, влагата, която се намира в облаците от фина пара, се сгъстява бързо и се прилепва, като се образуват капки, устремяващи се поради тежестта си надолу и създават дъжда.”⁸⁷ С естествени причини се обяснява и образуването на вятъра. Тези текстове в някои от ръкописите и на двете съчинения са илюстрирани с прословутата „роза на ветровете“. Рисунките обикновено онагледяват текстовете, в които се обясняват причините за появата и посоките на вятъра, както и промените на времето. В повечето

⁸⁴ Горский, А., К. Невоструев, Описание, II, 2, № 111 (20), 32-33.

⁸⁵ Hexameron des Exarchen Johannes, 119 с.

⁸⁶ Пак там, 120 с.

⁸⁷ Пак там, 119 с -120 с.

случаи рисунките представят в кръг посоките на света и основните ветрове. Така в илюстрация към „Шестоднев“ на Йоан Екзарх са отбелязани посоките: възтокъ (изток), югъ (юг), западъ (запад), сhâãđú (север), както и някои посоки, от които духат по-важните ветрове.

Въпросите на средновековната българска хронология досега са били засягани най-вече инцидентно в отделни изследвания по повод уточняването на една или друга дата. Все още обаче е предстояща задачата да се изследват специално както българското летоброене, така и хронологията и датирането след приемането на християнството. Тези въпроси имат изключително важно значение както за изясняването на политическата идеология, така и за правилното систематизиране на историческите събития и факти.

“ONE DAY IS LIKE A THOUSAND YEARS IN THE EYES OF THE LORD”. CALENDAR AND CHRONOLOGY IN MEDIEVAL BULGARIA

(Abstract)

Tsvetana Tcholova

After the adoption of Christianity in medieval Bulgaria were introduced several principles, requiring a change of the calendar, especially the chronology. Borrowed from Byzantium, this chronology is based on the Christian idea of "world history" beginning with "The Creation of the world."

In some medieval Bulgarian manuscripts - the "Banishki Gospel" from the XIII century, the "Tetragospel" of the Zograf monastery from the XIV century and in some mantic books ("Grumnik" from the XIV century), the old Slavic names of the months are preserved, sometimes alongside their Greek or Latin names, which indicates that were used until later periods.

The calendar of the Asparukh Bulgarians, which they transferred from their prior country, contains some obvious parallels with the Chinese and the old-Turkic calendars, but also differs from both of them in some of its specific aspects. This enabled researchers to claim that it represents an independent calendar system. Nevertheless, the attempts to reconstruct this calendar drawing on the previous one lead to errors and confusion of the chronology.

Some data concerning the calendar systems can be found in "Nebesa" and "Hexaameron" from John the Exarch. According to him, in order to adjust the lunar and solar year an intercalation of one month in every three years needs to be

introduced. This three years' intercalation does not match any other known calendar system.

The data concerning the calendar in the Slavonic translation of "Enoch" requires a special and thorough study. In the text is presented a calendar system different than Hebrew one, although sharing common characteristics – the solar-lunar year and 19-year cycle. The cosmographic scheme in these apocrypha, especially in "Enoch," influences the heretical writings and in several motives evens the "Secret Book" of the bogomils.

In the inscriptions from the first Bulgarian rulers after the adoption of Christianity - St. knyaz Boris and tsar Simeon – the dating follows the Byzantine "global era" (6374 = year 865/866 - in the inscription of Balshi) and also according to the indiction (6412 = year 904), the 7th indiction - in the Narush inscription of tsar Simeon. The dating by years since "The Creation of the World" and by indictions becomes regular and correct from XII-XIII century onwards (the Turnovo inscription of Ivan Asen II); the charter for the monastery "Mraka" of Tsar Ivan Alexander, etc.)

The application of the era from the "Birth of Christ" however is an exception in medieval Bulgaria, the main way of dating being the Byzantine "world era" and the indiction.

The explanation for the inaccuracies in the dating of the early Bulgarian manuscripts can be found in the similar situation of uncertainty in the chronology in neighboring Byzantium, which was overcome only at the end of the tenth century. The differences in dating in Byzantine chronicles could explain also the discrepancy in dating Russian chronicles concerning events in Bulgarian history.